

سیر تحول مفهوم تطهیر در دین هندوی^۱

نسرین بنی‌اسدی^۲

دانشجوی دکتری رشته الهیات تطبیقی، دانشگاه پادربورن، آلمان

چکیده

در هند عصر ودایی، عمل تطهیر ابتدا به صورت مناسک و طی تشریفات آیینی انجام می‌گرفته است. رفته‌رفته با پیدایش بارقه‌هایی از درونگرایی در فرهنگ دینی هند، مفهوم پاکی در تفکر هندی به ساحت ذهن و نفس راه یافت و به عنوان یک فضیلت اخلاقی شناخته شد؛ به طوری که می‌بینیم در اوپنیشدها ضرورت اجرای مناسک تطهیر در درجه دوم اهمیت، و پاکی باطنی و صفای نفس در درجه نخست قرار می‌گیرد. با پیدایش نگرشی منفی نسبت به تن آدمی آن‌چنان که در اوپنیشدهای متأخر مشهود است، می‌بینیم که از اهمیت مفهوم تطهیر نیز کاسته می‌شود. تا این‌که بار دیگر در متن قوانین منو جنبه‌های آیینی و جسمانی آن مورد تأکید قرار گرفت. بدین ترتیب، مفهوم پاکی در آیین هندوی نهایتاً بر یک امر وجودی که به هر دو ساحت جسم و روح آدمی نظر دارد، دلالت یافت.

کلیدواژه‌ها

دین هندوی، تفکر هندو، مناسک تطهیر، پاکی باطنی، قوانین منو.

۱. تاریخ دریافت: ۹۶/۷/۵ تاریخ پذیرش: ۹۷/۸/۲۸

۲. پست الکترونیک: nasrin_baniassadi2005@yahoo.com

مقدمه

ویل دورانت در نخستین جلد از کتاب *تاریخ تمدن*، ترس هندو از آلودگی را هم‌سنگ نگرانی بشرِ امروزی در مورد عدم رعایت بهداشت توصیف می‌کند^۱ و مدت زمان طولانی- ای را که هندوان در طول روز صرف مراسم غسل و تطهیر می‌کرده‌اند، نشانه این ترس می‌داند.^۲ علت اصلی وجود ترس از ناپاکی در میان هندوان را می‌توان در اهمیت مفهوم ریت^۳ در تفکر هندی یافت. ریت یک امر مرموز و کلی است که در تمام موجودات عالم وجود دارد و به همه چیز نظم و ترتیب می‌بخشد.^۴ این نظم جهانی که تغییرناپذیر است، نزد هندوان دارای حرمت پنداشته می‌شود. از نظر آنان، خدایانی که اعمال بزرگ کیهانی را ترتیب می‌دهند، با برهم‌زنندگان نظم جهانی می‌جنگند و بر آن‌ها پیروز می‌شوند.^۵ در کتاب *قوانین منو*^۶ انجام عمل تطهیر و حفظ پاکی به مفهومی که ویل دورانت مطرح نموده است، ذیل مفهوم *دَهرمه*^۷ - یعنی قانونی که ضامن حفظ نظم کیهانی و در مطابقت با ریت است - قرار دارد؛^۸ لذا رعایت نکردن آن‌ها در تقابل با ریت بوده و موجب بروز خشم خدایان می‌شود. ترس از ناپاکی در اندیشه هندی از همین‌جا نشأت می‌گیرد.

اما آن پاکی‌ای که در تضاد با این ناپاکی ترس‌آور قرار می‌گیرد، دقیقاً به چه مفهوم است؟ آیا مفهوم پاکی در تفکر هندی، در تمام اعصار یک چیز بوده است؟ نیل به پاکی، در دوره‌های مختلف تفکر هندی، از چه راه‌هایی امکان‌پذیر بوده است؟

۱. دورانت، ویل، *تاریخ تمدن: مشرق‌زمین گاهواره تمدن*، ترجمه احمد آرام، ع. پاشایی و امیر حسین آریان‌پور، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲ش، ص ۵۹۲.

۲. همان.

3. rita

۴. ناس، جان، *تاریخ جامع ادیان*، ترجمه علی اصغر حکمت، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۹۰ش، ص ۱۳۹.

۵. رادا کریشنان، سرو پالی، *تاریخ فلسفه شرق و غرب (جلد اول: تاریخ فلسفه شرق)*، ترجمه خسرو جهانداری، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۳۷ش، ص ۳۶.

6. Laws of Manu

7. dharma

8. Wangu, Madhu Bazaz, *World Religions: Hinduism*, New York, Chelsea House, 2006, p.110.

مقاله حاضر، تلاشی برای پاسخ به سؤالات بالاست. در این تحقیق، سیر تحول دو مفهوم پاکی و تطهیر در تفکر هندی مورد بررسی قرار گرفته است. برای این کار، بررسی را از کهن‌ترین متن موجود در فرهنگ دینی هند، یعنی ریگ‌ودا، آغاز کرده‌ایم. پژوهشگران معتقدند که سروده‌های ودایی کهن‌ترین سروده‌های دینی موجود در جهان هستند. این سروده‌ها که تصنیفشان بنا بر نظر ماکس مولر میان سال‌های ۱۲۰۰ تا ۶۰۰ پ.م، و به عقیده راداکریشنان در بین سال‌های ۴۵۰۰ تا ۲۵۰۰ پ.م صورت گرفته است، بهترین سند برای مطالعه اشکال اولیه آیین هندویی هستند.^۱ از آنجا که ریگ‌ودا دارای قدمتی بیش از سایر وداهاست، و همچنین به این علت که ریگ‌ودا شامل بسیاری از نکات موجود در سایر وداهاست،^۲ برای بررسی اولین تصورات از مفاهیم تطهیر و پاکی در دین هندویی، توجه خود را تنها به ریگ‌ودا معطوف نموده‌ایم. پس از آن، به اوپنیشدها وارد شده‌ایم و مفاهیم مورد نظر را در دو دسته جداگانه اوپنیشدهای متقدم و اوپنیشدهای متأخر بررسی نموده‌ایم. در نهایت، با مراجعه به منوسمریتی^۳، که بسیاری از محققین از جمله بولر،^۴ کین^۵ و لینگت^۶ تدوین آن را بین سال‌های ۲۰۰ پیش از میلاد و ۲۰۰ میلادی تخمین زنده‌اند،^۷ آخرین مرحله تحول دو مفهوم پاکی و تطهیر را بررسی کرده‌ایم و به یک نظر کلی در مورد ماهیت نهایی این دو مفهوم در دین هندویی دست یافته‌ایم.

۱. پاکی و تطهیر در ریگ‌ودا

تطهیر در سروده‌های ریگ‌ودا، در دو مفهوم به کار رفته است:

۱. رادا کریشنان، سرو پالی، تاریخ فلسفه شرق و غرب (جلد اول: تاریخ فلسفه شرق)، ۱۳۶۷ش، صص ۳۳-۳۴.

۲. نک. مقدمه نائینی بر گزیده سروده‌های ریگ‌ودا (قدیم‌ترین سند زنده مذهب و جامعه هندو)، به تحقیق و ترجمه و مقدمه سید محمد رضا جلالی نائینی، تهران، نشر نقره، ۱۳۷۲ش، صص ۱۲-۱۴.

3. Manusmriti

4. Bühler

5. Kane

6. Lingat

7. Olivelle, Patrick, *Manu's Code of Law: A Critical Edition and Translation of The Mānava-Dharmāsāstra*, Oxford University Press, New York, 2005, p.21.

نخست، بر عملی آیینی دلالت می‌یابد که به دست انسان و طی اجرای مناسکی خاص صورت می‌گیرد؛ مثل آیین قربانی: «من با عمل قربانی هم زمین و هم آسمان را پاک می‌گردانم. عفریته‌هایی را که به ایندره خدمت نکنند، تماماً می‌سوزانم...» (ماندالای ۱، سرود ۱۳۳، بند ۱).

دوم، عملی است که از سوی خدایان انجام می‌گیرد. در میان تمام خدایان ودایی، اگنی^۱، خدای آتش، نقش ویژه‌ای در تطهیر آدمی دارد. شاید بیش از نیمی از مواردی که در ریگ‌ودا از لقب پاک‌گرداننده استفاده شده است، در خصوص اگنی باشد. بعد از اگنی، آب‌ها و ماروت‌ها^۲ که پسران رودره^۳، خدای طوفان و همراهان ایندره^۴، خدای باران هستند، از جهت تأثیر در امر تطهیر، در رتبه دوم قرار دارند.

با توجه به نقش دیگری که اگنی در الاهیات ودایی ایفا می‌کند، می‌توان این دو مفهوم از تطهیر را با یکدیگر درآمیخت و به یک نظر کلی در این باب دست یافت. همان‌طور که در بالا گفته شد، آیین قربانی در هندوئیسم اولیه، عملی پاک‌گرداننده انگاشته می‌شد. از سوی دیگر، آن‌چنان که از سرود ۱۲ ماندالای اول مشخص می‌شود، اگنی در این آیین رابط میان انسان‌ها و خدایان است و به واسطه اوست که خدایان دیگر در مناسک حضور می‌یابند.

لذا می‌توان چنین انگاشت که در مجموع، تطهیر در سروده‌های ودایی عملی محسوب می‌شود که مقدمات آن به دست بشر صورت می‌گیرد، اما در نهایت این خدایان هستند که باید آن را به انجام رسانند و پاکی را به اهل زمین اعطا نمایند. البته نباید نقش اگنی را در امر تطهیر تنها به وساطت بین خدایان و انسان‌ها در عمل قربانی تقلیل داد. آتش، به خودی خود، و هم‌چنین آب و قطرات نوشیدنی سومه دارای خاصیت جادویی پاک‌کنندگی هستند و مستقیماً در مقدمه‌چینی برای مناسک مربوط به تطهیر، و برای نیل به پاکی مورد استفاده قرار می‌گیرند. لذا عمل تطهیر در سروده‌های ریگ‌ودا، بیشتر به یک عمل جادویی شباهت دارد تا عملی بهداشتی.^۵

1. Agni
2. Maruts
3. Rudra
4. Indra

۵. داسگوپتا در جلد نخست از تاریخ فلسفه هندی به نیکویی این مطلب را یادآور می‌شود که ماهیت جادویی آیین قربانی (که نخستین نمود کنش مطابق ریته در دین هندویی می‌باشد) به قدری دارای شدت و حدت

و اما این که منظور از پاکی در این سرودها چیست، مسأله‌ای است که نیاز به کنکاش بیشتری دارد. لازم به ذکر است که لقب «پاک» در سرودهای ریگ‌ودا، بیش از هر چیز در مورد خدایان به کار رفته است. در مورد آدمی نیز به جز یک یا دو موردی که به پاکی روح وی اشارت رفته، منظور دیگری از این مفهوم استنباط نمی‌شود. در هر حال، منظور از این مفهوم هر چه باشد، به سختی می‌توان آن را با مطلق پاکیزگی بدن مرتبط دانست. به نظر می‌رسد که مفهوم پاکی در این سروده‌ها، بیشتر به یک حالت وجودی نظر دارد که صورت ایده‌آلش در خدایان تحقق یافته است. اما این حالت وجودی، بیشتر از آن که باطنی باشد و با سعی اخلاقی همراه باشد، به اجرای درست مناسک بستگی دارد و تا زمانی که مقدمات دستیابی به پاکی، توسط انسان درست چیده شود، خدایان از اعطای آن دریغ نخواهند کرد.

۲. پاکی و تطهیر در اوپنیشدها

ظهور اوپنیشدها در تاریخ هندوئیسم نماینده تحولی اساسی در تفکر هندی است. مهرداد بهار تاریخ نگارش کهن‌ترین اوپنیشدها را بین سال‌های ۸۰۰ تا ۵۰۰ پ.م ذکر می‌کند.^۱ هرچند روبرت هیوم^۲ در مقدمه‌اش برگزیده اوپنیشدها تألیف کهن‌ترین اوپنیشدها را مقارن ۶۰۰ پ.م تخمین می‌زند.^۳

هدف اصلی اوپنیشدها شناختن و فعلیت بخشیدن به واقعیت باطن یا خود (آتمن) است.^۴ آنچه اندیشه بنیادی در اوپنیشدها را شکل می‌دهد، بنا بر نظر داسگوپتا، عبارت است از وجود یک حقیقت تغییرناپذیر در پس جهان مرئی و متغیر، که با حقیقت موجود

است، که گاه می‌توان قدرت آن را ورای قدرت خدایان انگاشت؛ به این معنا که گویی خدایان چاره‌ای ندارند، جز این که درخواست قربانی کننده را (که اغلب همان درخواست اعطای پاکی به قربانی کننده است)، برآورده سازند. نک.

Dasgupta, Surendranath, *A History of Indian Philosophy*, Motilal Banarsidass, Delhi, 1997, vol.1, p.21

۱. بهار، مهرداد، *ادیان آسیایی*، تهران، نشر چشمه، ۱۳۸۰ش، ص ۱۷۱.

2. Robert Hume

۳. نک. مقدمه هیوم برگزیده اوپنیشدها، ترجمه رضازاده شفق، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۵ش، ص ۶.

۴. بهار، مهرداد، *ادیان آسیایی*، ۱۳۸۰ش، ص ۱۷۰.

در بطن گوهر آدمی مطابقت دارد.^۱ در حقیقت، اوپنیشدها هندو را از جهان رنگارنگ و خدایان متنوعی که در سرودهای ودایی با آنها مواجه می‌شود، بازستانده و او را به درون خودش ارجاع می‌دهند تا با درکی که از خود می‌یابد، جهان‌بینی‌اش دگرگون گردد. اصل کرمه^۲ به عنوان یکی از محوری‌ترین مؤلفه‌های جهان‌بینی هندی، برای نخستین بار در اوپنیشدها مطرح می‌شود^۳ و جنبه‌های مختلف این دین را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در این بخش خواهیم دید که پیدایش این اصل، چطور در تحول مفاهیم پاکی و تطهیر در تفکر هندویی تأثیر نهاده است.

از میان کلیه اوپنیشدهای موجود که شمار آنها به بیش از دویست می‌رسد، تنها ده اوپنیشد را می‌توان احتمال داد که محصول دوران قبل از ظهور بودا باشند.^۴ پژوهشگران در مورد تعداد اوپنیشدهای اصلی اتفاق نظر ندارند. برخی تعداد آنها را ده، و برخی مانند راداکریشنان، تعداد آنها را هجده تا می‌شمارند. ما در این تحقیق، ده اوپنیشدی را که احتمالاً پیش از ظهور بودا نگاشته شده‌اند، اوپنیشدهای متقدم می‌نامیم.^۵

۲.۱. اوپنیشدهای متقدم

اوپنیشدهای متقدم همان‌طور که از اسمشان پیداست از نظر زمانی قدمت بیشتری از سایر

1. Dasgupta, Surendranath, *A History of Indian Philosophy*, vol.1, p.42

2. karma

3. Scharf, Peter, "Karma", *Encyclopedia of Hinduism*, ed. by Denise Cush, Catherine Robinson and Michael York, New York, Routledge, 2010, p.410

۴. نک. مقدمه نائینی بر گزیده سرودهای ریگ‌ودا (قدیم‌ترین سند زنده مذهب و جامعه هندو)، ۱۳۷۲ش، صص ۱۰۹، ۱۱۱.

۵. میرچا الیاده نیز در تاریخ اندیشه‌های دینی ظهور اوپنیشدهای متقدم را به عصر پیش از ظهور بودا منتسب می‌داند. هر چند وی معتقد است، این امر نباید بر عدم اصالت اوپنیشدهای متأخر و متون فلسفی بعدی حمل شود. چرا که این متون نیز به همان مفاهیم اصیل فلسفی‌ای می‌پردازند که در اوپنیشدهای متقدم دیده می‌شود. نک.

Eliade, Mircea, *A History of Religious Ideas: From Guatama Buddha to the Triumph of Christianity*, Translated from French by Willard R. Trask, The University of Chicago Press, Chicago & London, 1982, pp.48-49.

اوپنیشدها دارند و قرن‌ها پیش از شکل‌گیری مکاتب ودانته به نگارش درآمدند.^۱ از منظر این اوپنیشدها، اجرای مناسک و تشریفات مذهبی هرچند لازم، ولی برای دستیابی به رهایی (موکشه)^۲ کافی نیست. برای مثال در موندکه اوپنیشد^۳ پس از ذکر انواع و اشکال قربانی‌ها، آمده است:^۴

«ولی این اشکال قربانی که هجده نوع است جزو اعمال فرعی^۵ است و احمق‌هایی که آن‌ها را اعمال اصلیه شمارند^۶ بار دیگر به سوی پیری و تولد مجدد می‌روند. آنان که مستغرق نادانیند و مغرور و خود را دانا می‌شمارند، با کمال پستی مانند کورانی که به واسطه کور هدایت شوند همه به اطراف می‌گردند. از جهات مختلف در نادانی زندگی می‌کنند و با خود می‌گویند «ما به هدف خود رسیده‌ایم.» چون گزارندگان اعمال به حکم شهودات از روی فهم عمل نکرده‌اند، لاجرم تا عوالم آنان به پایان آمد با زبونی برمی‌افتد» (موندکه اوپنیشد ۱-۲-۷ تا ۹).

با این حال، لازم به ذکر است که آیین‌ها و مناسک مذکور در سرودهای ودایی، به هیچ عنوان به طور کامل در اوپنیشدهای متقدم نفی نمی‌شوند. بلکه تنها از اهمیتشان کاسته می‌شود. لذا این اوپنیشدها با کاستن از اهمیت اعمال و مناسک دینی، تطهیر را از امری آیینی به امری باطنی مبدل ساختند، و پاکی را به ساحت باطن راه دادند. چنان‌که در موندکه اوپنیشد درباره روح عالم آمده است که:

«نه او را با دیدن توان یافت و نه با گفتار و نه با حواس دیگر یا ریاضت یا عمل. اگر طبیعت شخص با صفای معرفت تهذیب گردد، از آن طریق که توأم با تفکر باشد، می‌توان او را که اجزاء و اعضا ندارد دریافت» (موندکه اوپنیشد ۳-۱-۸).

در بند دیگری از همان اوپنیشد می‌خوانیم:

1. Olivelle, Patrick, *The Samnyasa Upanishads: Hindu Scriptures on Asceticism and Renunciation*, Translated and with an introduction by Patrick Olivelle, Oxford University Press, New York, 1992, p.4.

2. muksha

3. Mundaka Upanishad

۴. ترجمه بندهای مربوط به اوپنیشدهای متقدم، از کتاب *گزیده اوپنیشدها*، ترجمه صادق رضازاده شفق (از برگردان انگلیسی هیوم از اوپنیشدها)، انتخاب شده است.

۵. ناپایا [در ترجمه راداکریشنان]

۶. غافلانی که به منتهی گشتن این اعمال به سوی خیر، دل خوش کرده‌اند... [در ترجمه راداکریشنان]

«آنان که معنی علم را تأمین کرده‌اند و مرتاضینی که به واسطه ترک دنیا نفوس خود را تهذیب نموده‌اند آنان بعد از پایان زمان و بعد از مرگ به عوالم برهما واصل می‌شوند»^۱ (موندکه اوپنیشد ۳-۲-۶).

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، تهذیب در دو بند فوق تنها مبین پاکسازی باطنی است. در حقیقت آن مفهوم جادویی‌ای که از عمل تطهیر در ریگ‌ودا استنباط می‌شود، در اوپنیشدها مشهود نیست. در اوپنیشدهای متقدم اهمیت مناسک نه به سبب اثر جادویی آنها بر آدمی، بلکه صرفاً به دلیل عمل به سنت‌های ودایی است. پاک‌ی باطنی در اوپنیشدها از راه‌هایی متفاوت با مناسک ودایی ایجاد می‌شود. برای مثال در چاندوگیه اوپنیشد^۲ می‌خوانیم:

«طبیعت پاک در غذای پاک است. در طبیعت پاک تعلیم سنت استوار می‌یابد. با اکتساب تعلیم سنت تمام گره‌ها باز می‌شود...»^۳ (چاندوگیه اوپنیشد ۷-۲۶-۲).
وانگهی نکته مهم در خصوص اوپنیشدها این است که ظهور اصل کرمه در این متون، موجب شد تا مفهوم پاک‌ی در این عصر، رنگ و بویی اخلاقی پیدا کند. چنان‌که در کته اوپنیشد^۴ ارتباط مستقیم مفهوم پاک‌ی با اصل کرمه به صراحت بیان شده است:
«اما کسی که فهم ندارد و بی‌دقت و ناپاک است، به هدف نمی‌رسد و تناسخ او ادامه پیدا می‌کند. اما کسی که فهم دارد و دقیق و پاک است، به هدف می‌رسد و دوباره تولد نمی‌یابد» (کته اوپنیشد ۳-۷ تا ۸).

۲.۲. اوپنیشدهای متأخر

پاتریک اولیول در کتاب *اوپنیشدهای متقدم*، دوازده اوپنیشد را به عنوان متقدم معرفی کرده

۱. مرتاضانی که معنای معرفت ودانته را دریافته‌اند، و طبیعت خویش را با طریق زهد پاک گردانیده‌اند، در پایان زمان در عوالم برهما سکنی خواهند گزید، با جاودانان یکی خواهند شد و به رهایی دست خواهند یافت [ترجمه راداکریشانان].

2. Chandogya Upanishad

۳. وقتی خوراک پاک باشد، طبیعت [آدمی] پاک می‌گردد. وقتی طبیعت [آدمی] پاک باشد، خاطر آدمی استوار می‌گردد. وقتی خاطر استوار بماند، گشایشی برای تمام گره‌های قلب روی خواهد داد... [ترجمه راداکریشانان].

4. Katha Upanishad

است.^۱ ما به پیروی از این تقسیم‌بندی، اوپنیشدهای غیر از این دوازده اوپنیشد را اوپنیشدهای متأخر نامیده‌ایم.

در برخی از این اوپنیشدهای متأخر شاهد نوعی تفاوت در نگاه به جسم آدمی هستیم. به عنوان مثال در مهاوپنیشد^۲، می‌خوانیم: «این بدن تو چیست؟ سنگین و بی‌مغز، تکه‌ای گوشت ناپاک که به خاطر آن تحت استیلائی لذت و رنج دنیا قرار داری؟»^۳ (مهاوپنیشد ۴-۱۲۶ تا ۱۳۱)

در بندی از میتریه‌وپنیشد^۴ آمده است که: «این بدن از طریق آمیزش جنسی بوجود آمده و عاری از حس آگاهی است. آن یک جهنم واقعی است. از مجرای ادرار متولد شده، از استخوانی که به گوشت اندود گشته ساخته شده و با پوست پوشانده می‌شود. این جسم از مدفوع، ادرار، باد، زرداب، خلط، مغز، چربی، آب‌خون و چند نوع دیگر از آلودگی پر شده است» (میتریه اوپنیشد ۱-۲).

در بند دیگری از میتریه‌وپنیشد داریم:

«به‌واسطه طبیعتش [منظور طبیعت بدن است]، ترشحات پلید دائماً از نه منفذش به بیرون تراوش می‌کنند. [این بدن] بوی بد می‌دهد و حاوی آلودگی است. هرگاه لمس شود باید غسل نمود... مدفوع و ادرار من، و از آن من هستند. از بین بردن بو و لکشان تطهیر حقیقی است. پاک کردن با آب و خاک گونه معمول [تطهیر] است. شستن با خاک معرفت و آب بی‌علاقگی [به دنیا] تطهیر حقیقی نام دارد. این تطهیری است که موجب پاک‌ی ذهن می‌گردد...» (میتریه‌وپنیشد ۲-۲).

و بالاخره در موکتیکه‌وپنیشد می‌خوانیم: «تن بسیار ناپاک است و روح، پاک. هر کس این تفاوت را دریابد... دیگر چه نیازی به تطهیر است؟» (موکتیکه اوپنیشد ۲-۶۱ تا ۶۸). لذا اوپنیشدهای متأخر با تأکید ویژه بر ناپاکی تن، در ریاضت‌مأبانه‌ترین حالت، خط بطلانی بر امر تطهیر کشیدند. اما از سبک و سیاق بندهای فوق برمی‌آید که در زمان تألیف

1. Olivelle, Patrick, *The Early Upanishads: Annotated Text and Translation*, Oxford, Oxford University Press, 1998, pp.12-13.

2. Maha Upanishad

۳. ترجمه بندهای مربوط به اوپنیشدهای متأخر، توسط مؤلف این مقاله و از منابع انگلیسی (نک. منابع) صورت گرفته است.

4. Maitreya Upanishad

این اوپنیشدها، نزد هندوان، تعریفی از تطهیر وجود داشته که با معنایی که امروزه از بهداشت استنباط می‌شود، هم‌خوانی دارد. این اوپنیشدها در حقیقت نافی چنین تطهیری هستند. چنین مفهومی از تطهیر احتمالاً در دورانی به وجود آمده که ذهن هندی بر اثر القائات اوپنیشدهای متقدم دیگر امر تطهیر را به مثابه عملی جادویی ندانسته و در عوض بر جنبه‌های بهداشتی آن متمرکز گردیده است.

نفی مطلق عمل تطهیر در اوپنیشدهای متأخر، با مدون‌سازی قوانین منو، که از قرن دوم پیش از میلاد تا قرن دوم میلادی صورت گرفت، پاسخ داده شد. این کتاب که شامل دستورالعمل‌هایی ویژه برای حفظ پاکی و پاکیزگی در ساحت زندگی فردی و اجتماعی هندوها بود، بار دیگر جنبه‌های بهداشتی و آیینی عمل تطهیر را مورد توجه قرار داد.

۳.۲. مفهوم پاکی و تطهیر در قوانین منو

کتاب قوانین منو، شاخص‌ترین نمونه از متون دهرمه‌شاستره^۱ که به شرح دهرمه پرداخته‌اند، می‌باشد.^۲ این کتاب سرشار از قوانین و دستورالعمل‌هایی است که یک هندو باید در طول عمر خود رعایت کند تا به موکشه برسد. در حقیقت در دین هندویی، دهرمه به مثابه وسیله‌ای برای رسیدن به موکشه است.^۳

پاتریک اولیول، در این که کتاب قوانین منو نسخه‌ای تصحیح شده از یک متن کهن‌تر نیست، با بولر، یکی از برجسته‌ترین محققان متون دهرمه‌شاستره، موافق است. از نظر وی، ساختار منظم و سامان‌مندی فوق‌العاده این متن، مانع از این می‌شود که آن را متنی بیانگاریم که از زمان‌های کهن به جا مانده و در فواصل زمانی، هر چند تصحیح شده، بیانگاریم.^۴ اصطلاح دهرمه، اصطلاحی بسیار کهن است که در ریگ‌ودا هم دیده می‌شود. با این حال، مفهوم این اصطلاح در ریگ‌ودا بسیار متفاوت با مفهومی است که در دهرمه‌شاستره

1. dharmasāstra

2. Jolly, Julius, "dharma", *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, ed. by James Hastings, C. Scribner's Sons; T & T Clark, 1908, vol.4, p.702.

3. Sharma, Arvind, "Dharma", *Encyclopedia of Hinduism*, ed. by Denise Cush, Catherine Robinson, and Michael York, New York, Routledge, 2010, p.183.

4. Olivelle, Patrick, *Manu's Code of Law*, 2005, p.19.

ملاحظه می‌شود. مفهوم دهرمه در ریگ‌ودا ناظر به قواعدی برای محافظت دائمی از نظم کیهانی و اجتماعی است که با اجرای درست مناسک ودایی انجام می‌گیرد. با پیدایش مفهوم کرمه و ارتباط آن با امر اخلاقی در اوپنیشدها، می‌بینیم که شعاع دهرمه، هنجارهای اخلاقی را نیز دربرمی‌گیرد. لذا مفهوم دهرمه در این دوران ناظر به رفتار درست در حیطة اجرای مناسک و همچنین امور اجتماعی و اخلاقی است. لذا آنگاه که امر تطهیر - که در اوپنیشدهای متأخر، یک عمل بهداشتی و در عین حال بیهوده انگاشته می‌شود - در کتاب قوانین منو مورد تأکید دوباره قرار می‌گیرد، در حقیقت ناظر به هر سه جنبه آیینی، اخلاقی و بهداشتی است. با این حال، می‌بینیم که تمرکز کتاب قوانین منو، در امر تطهیر بیشتر بر عوامل ناپاکی و نحوه انجام اعمال طهارت است تا علت انجام آن‌ها.

این کتاب مرگ را بزرگ‌ترین عامل ناپاکی می‌داند که در حالت عادی خویشاوندان متوفی را تا ۷ پشت از اجداد و ۷ نسل از اولاد، به مدت ده روز ناپاک می‌گرداند.^۱ پس از آن از امر تولد یاد شده است که موجب ناپاکی پدر و مادر نوزاد می‌شود. هر چند مدت ناپاکی برای مادر بعد از سه روز و برای پدر بعد از انجام عمل غسل در همان روز تولد، به پایان می‌رسد.^۲ در جای دیگر از قوانین منو، به دوازده نوع آلودگی بدن اشاره شده است و برای پاک کردن بدن از آثار این آلودگی استفاده از آب یا خاک توصیه شده است:^۳

«تراوشات روغنی، نطفه، خون، ادرار، مدفوع، تراوشات بینی، چرک داخل گوش، مخاط، اشک، آب چشم، عرق و ماده چرب مغز، ناپاکی‌های دوازده‌گانه بدن انسان هستند».^۴ این تعریف از آلودگی‌های دوازده‌گانه بدن، به وضوح با نگاه اوپنیشدهای متأخر به جسم آدمی مطابقت دارد. در این جا می‌توان آثار نگرش به پاکی به مثابه یک امر بهداشتی را ملاحظه کرد.

عوامل تطهیر جسم در کتاب قوانین منو از چند مورد فزون‌تر نیستند. این چند مورد عبارتند از: معرفت برهمن، ریاضت، آتش، غذای مقدس، خاک، حفظ اندام‌های درونی،

1. *The Laws of Manu*, Translated with extracts from seven commentaries by G. Bühler, Oxford, Clarendon Press, 1886, p.178

2. Ibid.

3. Ibid, p.192

4. Ibid, p.193

آب، آغشتن به فضولات گاو، باد، مناسک مقدس، خورشید و زمان.^۱ نحوه به کارگیری این عوامل برای تطهیر، بسته به نوع ناپاکی متفاوت است. این عوامل، طیفی از ایده‌ها در باب مفهوم پاکی و تطهیر در قوانین منو را در اختیار ما قرار می‌دهند. چرا که در بین آنها می‌توان عناصر پاک کننده از نظر بهداشتی (آب و آتش)، عناصر آیینی و جادویی (مناسک مقدس، فضولات گاو و غیره) و هم‌چنین عناصر اخلاقی/باطنی (معرفت) را ملاحظه کرد.

نتیجه

دیدیم که مفهوم پاکی در کهن‌ترین متن موجود در آیین هندویی، یعنی ریگ‌ودا، به حالت خاصی از وجود اطلاق می‌شود که طی مناسک تطهیر و به طرز جادویی حاصل می‌گردد. تطهیر در این کتاب به عنوان یک عمل آیینی توصیف می‌شود که مقدمات آن به دست آدمی، و فرایند نهایی آن از سوی خدایان انجام می‌گیرد. با این حال، با ظهور اوپنیشدها شاهد نوعی تغییر نگرش نسبت به زندگی پس از مرگ در بین پیروان دین هندویی هستیم. لذا در این مرحله از تطوّر دو مفهوم پاکی و تطهیر در این دین، اخلاق پا به میدان می‌گذارد و این مفاهیم را به ساحت باطن سوق می‌دهد. در خلال این تغییرات، ذهن هندی در گذار از مرحله جادو باوری به مرحله علت باوری، به جای تأکید بر جنبه جادویی عمل تطهیر، بر جنبه بهداشتی آن معطوف گردید. لذا در اوپنیشدهای متأخر که نگرشی فوق‌العاده منفی به جسم آدمی دارند، می‌بینیم که همین جنبه بهداشتی نیز مورد بدبینی و انکار قرار می‌گیرد. بالاخره، قوانین منو که شامل دستورالعمل‌های لازم برای زندگی مطابق با دهرمه هستند، بار دیگر جنبه‌های آیینی و تا اندازه‌ای بهداشتی عمل تطهیر را مورد توجه قرار می‌دهند. بدین ترتیب، مفهوم پاکی در دین هندویی به حالت خاصی از وجود اطلاق می‌شود که مطلوب خدایان است، و هر دو جنبه وجود آدمی، یعنی ظاهر و باطن را دربرمی‌گیرد.

1. Ibid, p.187.

منابع

- بهار، مهرداد، *ادیان آسیایی*، تهران، نشر چشمه، ۱۳۸۰ش.
- دورانت، ویل، *تاریخ تمدن: مشرق‌زمین گاهواره تمدن*، ترجمه احمد آرام، ع. پاشایی و امیر حسین آریان پور، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲ش.
- رادا کریشنان، سرو پالی، *تاریخ فلسفه شرق و غرب (جلد اول: تاریخ فلسفه شرق)*، ترجمه خسرو جهاننداری، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۷ش.
- گزیده *اوپنیشدها*، ترجمه رضازاده شفق / مقدمه هیوم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۵ش.
- گزیده *سرودهای ریگ‌ودا (قدیم‌ترین سند زنده مذهب و جامعه هندو)*، به تحقیق و ترجمه و مقدمه سید محمد رضا جلالی نائینی، تهران، نشر نقره (چاپ افسست: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی)، ۱۳۷۲ش.
- ناس، جان، *تاریخ جامع ادیان*، ترجمه علی اصغر حکمت، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۹۰ش.
- Dasgupta, Surendranath, *A History of Indian Philosophy*, vol.1, Delhi, Motilal Banarsidass, 1997.
- Eliade, Mircea, *A History of Religious Ideas: From Guatama Buddha to the Triumph of Christianity*, Translated from French by Willard R. Trask, Chicago & London, The University of Chicago Press, 1982.
- *Maha Upanishad*, Translated by A. G. Krishna Warriar, Chennai, The Theosophical Publishing House.
- *Muktika Upanishad*, Translated by A. G. Krishna Warriar, Chennai, The Theosophical Publishing House.
- Olivelle, Patrick, *Manu's Code of Law: A Critical Edition and Translation of The Mānava-Dharmāsāstra*, New York, Oxford University Press, 2005.
- Idem, *The Early Upanishads: Annotated Text and Translation*, Oxford, Oxford University Press, 1998.
- Idem, *The Samnyasa Upanishads: Hindu Scriptures on Asceticism and Renunciation*, Translated and with an introduction by Patrick Olivelle, New York, Oxford University Press, 1992.
- Radhakrishnan, Sarvepalli, *The Principal Upanishads*, London, George Allen & Unwind LTD, 1968.
- Scharf, Peter, "Karma", *Encyclopedia of Hinduism*, ed by denise cush, Catherine robinson, and Michael York, New York, Routledge, 2010.
- Sharma, Arvind, "Dharma", *Encyclopedia of Hinduism*, ed by denise cush, Catherine robinson, and Michael York, New York, Routledge, 2010.
- *The Hymns of The Rigveda*, Translated with a Popular Commentary by Ralph T. H. Griffith. Edited by Prof. J. L. Shastri, MotilalBanarsidass, New Delhi, 1 volume, new revised edition, 1973.
- *The Laws of Manu*, Translated with extracts from seven commentaries by G. Bühler, Oxford, Clarendon Press, 1886.

- *The Ten Principal Upanishads*, put into English by Shree Purohit Swami and W. B. Yeats, Bradford and Dickens, London, 1952.
- Wangu, Madhu Bazaz, *World Religions: Hinduism*, New York, Chelsea House, 2006.